

Марија ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ*

ГРАНИЦЕ СЕЛО – ГРАД

Разлика између становника урбане и руралне средине раније је, у односу на данас, била знатно уочљивија, препознатљива. Административна граница и граница приликом истраживања живота ове двије средине од стране етнолога се не подударaju. Некада, када су градови били опасани зидинама, била је веома уочљива разлика између становника села и града, посебно по одијевању које је било и одредница статуса. За то вријеме могуће је јасно разграничити и тематски поставити истраживање етнологије града и етнологије села. Проучавајући етнологију града, разлику налазимо и међу појединим урбаним срединама, али и међу становницима унутар самог града. Када је у фокусу етнолога урбана средина, али и руралне, треба увијек консултовати историјске, политичке, економске и друштвене прилике средине у датом времену и простору.

Усмјеримо ли наше интресовање на главне чиниоце у односу град/село и обратимо пажњу на: одјећу, културу становања, обичаје и забаву, граница град/село је веома варијабилна, посебно данас.

Историјске, економске и друштвене прилике у појединим дјеловима данашње Црне Горе су биле веома различите, па је и развој урбаних средина био тиме условљен. Док су градови на Приморју, посебно Котор, који је у првој половини 14. вијека доживио свој највећи успон, али и Будва и Херцег Нови, који је најмлађи средњовјековни град на источној обали Јадрана, уз Бар и Улцињ у 18. вијеку насеља која су задржала или развијала своје урбане одлике. Тада у Црној Гори само Цетиње поприма урбани карактер који ће оства-

* Етнолог

риту током 19. вијека. Европска дешавања током 19. вијека имала су одраза и на наше крајеве. Промјеном власти мијењају се многе одлике, посебно урбаних средина, односно начина живота, под утицајем нове администрације, уз снажни економски фактор. Бока Которска, крајем 18. вијека, послје вјековне владавине Венеције, потпада под власт Аустрије, затим под власт Француза, уз кратку руску управу и заједничку управу бокелјских и црногорских представника да би од 1814. до 1918. године власт Аустрије одлучивала о начину живљења у Боки. Током 19. вијека, знатне промјене настале су у Црној Гори. Власт владика као свјетовних и црквених поглавара прелази у руке кнеза Данила, односно кнеза Николе, границе се знатно помјерају добијањем територије на сјеверу, али и на југу. Тада у састав Црне Горе улазе нова урбана насеља, са оријенталним одликама, као што је Подгорица, Никшић, Колашин, Бар. У то вријеме, све до Првог свјетског рата, Цетиње се развија у савремени урбани центар, граде се савремене грађевине било приватног или државног карактера, а посебно је значајна градња амбасада. Све то доводи до промјене у животу, посебно владајућег слоја, који прати савремена модна збивања и културу становања у Европи. Промјене доносе и представници страних држава и школовани „извањци” који долазе из Боке, Далмације, Војводине, Србије (В. Богишић, Л. Томановић, С. Матавуљ, Л. Костић и други).

У руралним срединама, промјенама господара у Боки или организације власти и проширење територије у Црној Гори, нијесу донијеле битне промјене у начину живота, јер економска моћ, начин привређивања није омогућио ни пружио услове и подстицаје за уочљивије промјене готово ни у једном сегменту живота, сем у случају појединаца који одлазе у урбане средине.

Када као етнологичари проучавамо 20. вијек, морамо имати на уму различите временске периоде условљене збивањима у свим сегментима друштва, политике и економије на одређеном простору. Период до Првог свјетског рата готово је идентичан задњим деценијама 19. вијека. По завршетку рата, долази до промјене власти, односно државно-административне промјене, али и знатних промјена у појединим срединама, посебно урбаним. То је кратак период између два свјетска рата, када су се санирале посљедице Првог свјетског рата и кренуло у економски развој који прекида Други свјетски рат. Посебне прилике су током ратних збивања за ври-

јеме Другог свјетског рата, које су, иако глобално ратне, различите у појединим срединама, на овим просторима. Тако је Бока, 1941. до 1943. године (територија коју обухватају данашње општине Херцег Нови, Тиват, Котор и Будва), од стране Италије анексирана и сматрана једном од провинција италијанске краљевине и сходно томе организована државна администрација, примјењивани италијански закони, организовано школство са италијанским учитељима и професорима. Студенти из Боке одлазе на школовање у Италију. Период од Другог свјетског рата до деведесетих година, период је обнове, изградње и економског развоја. Распад државе и почетак ратова на просторима СФРЈ, почетком деведесетих година, осјетили су сви становници. Учествовање у рату, било регрутовањем или добровољно, пристизање великог броја избјеглица, бомбардовање, санкције, пропадање привреде, приватизација, донијели су знатне промјене, посебно у урбаним срединама.

Данас, у Црној Гори, урбана насеља су истовремено сједишта општинских управа, па тако имамо Подгоричку општину, Которску, Колашинску, док изузетак чине општине Тузи и Голубовци, које са Подгорицом имају заједничког градоначелника и још неке елементе власти.

Да би једно насеље добило одредницу *урбано*, мора испуњати многе елементе. Треба да има развијену комуналну инфраструктуру, просвјетну, здравствену и културну. Основни фактор тога је развијена привреда. Као примјер нам може послужити Цетиње, које је услед престанка рада многих привредних предузећа, од деведесетих година, не само престало да се развија већ је доживјело знатно назадовање, без обзира на постојање многих просвјетних и културних институција, јер град чине градом, прије свега становници који су у могућности да стварају и конзумирају сва она, прије свега културна, добра, која једна урбана цјелина пружа. Најављује се оживљавање овог урбаног насеља и враћање одлика праве урбане средине. Разлике међу урбаним срединама су знатне. Упоредимо ли елементе које једна урбана средина треба да има да би била урбано насеље, на примјер у Шавнику, Плаву Рожајама или Бару, Котору, уочићемо знатне разлике, што је последица услова развоја ранијих времена, али и неразвијене инфраструктуре (вишемјесечна изолованост током зиме), као и неразвијене привреде, што узрокује и исељавање.

Рурална насеља која се простиру у близини развијених урбаних насеља у многим сегментима живота не разликују се или незнатно се разликују од начина живота у урбаној средини, што није случај са руралним насељима у тешко доступним просторима, и онима која се налазе у близини недовољно развијених урбаних насеља. Прије свега, у првим насељима се много прије изгради инфраструктура која је база за примјену многих техничких машина у пољопривреди, примјену кућних апарата, усљед чега се мијења читав начин живота и постаје готово идентичан животу у урбаној средини. Изградњом путева, дио сеоског становништва запошљава се у граду, али остаје да живи на селу и помаже у пољопривредним радовима осталим укућанима. У периоду после Другог свјетског рата, до деведестих година, због неразвијене инфраструктуре села, а због нагле индустријализације дошло је до знатног одлива активно радног становништва села у градове. Данас имамо обрнут процес, али у незнатном броју.

На примјерима из херцеговачког краја, средине која је иста или слична многим другим срединама у Црној Гори тог степена развоја, прије свега на Приморју, желимо показати колико је граница град/село варијабилна и зависна, прије свега од економског развоја средине у датом времену.

Херцег Нови је још у средњем вијеку имао одлике града, али не у оном степену које су имали његови веома урбано развијени сусједи, Котор и Дубровник. У 18. вијеку град је чинио простор унутар градских зидина, гдје су биле установе млетачке власти и виши грађански слој млетачких административно-судских и војних лица, уз незнатан број економски боље стојећих становника домаће популације. У том периоду, град се шири изван зидина, према насељу Топла, које је било сједиште самоуправне топаљске комуни-тади и гдје је живио виши слој домаће популације, трговци, поморци, занатлије, па је и ово насеље имало многе урбане одлике.

Током 19. вијека, сједиште власти домаћих представника сели се унутар градских зидина. У том периоду, поред административне и војне власти, у граду ради и Општински суд који је био надлежан и за општину Луштицу, затим Пошта и Основна школа, а од половине вијека, отварањем „Српске читаонице”, развија се и културно-забавни живот. Замјеном италијанског језика, до тада званичног у администрацији и судству, али и у просвјети, српским

језиком и ћириличним писмом стварају се могућности за развој просвјете ширих размјера. Сјеверно од градских зидина, у Србини, од 1858. године дјеловала је Српска морепловска закладна школа, у којој је, уз одобрење аустријских власти, настава извођена на српском језику, уз обавезно учење италијанског језика.¹

На основу мемоара књижевника Симе Матавуља, који је седам година боравио у Херцег Новом (1874–1881), атмосфера у овој вароши била је на завидном културном нивоу тога доба. Тада су у Херцег Новом боравили доктор Милан Јовановић, књижевник и писац многих научних дјела, који је дошао са мјеста управитеља Реалне гимназије из Новог Сада за општинског љекара у Херцег Новом, али је предавао и у Српској поморској школи у Србини, а једно вријеме био и управитељ. Поред њега, ту је био и Лазар Томановић, о коме нема потребе опширније говорити, затим најугледнији Новљанин Ђорђе Војновић, јавни биљежник, начелник Општине, члан Далматинског сабора, Бечке куће. Често је у Нови навраћао и књижевник Јован Сундечић, који је тада живио у Котору. Супруга др Лазара Томановића, Новљанка, писала је и преводила за новосадски „Јавор”. С. Матавуљ, о задњим деценијама 19. вијека у Херцег Новом, поред осталог, пише: „На мањем земљишту већих супротности и сукоба не бјеше могуће ни замислити! Ту су Ђесаровци, Турци, оружани Бокељи, на домаку Црна Гора, свјежи трагови устанка. Суботом, кад је пазарни дан у Новом, имао сам прилике посматрати на тргу Црногорце и Херцеговце; понекад бивало је више народа из тијех крајева, него ли самијех Бокеља! Од овијех, пак, има их који ни по ношњи, ни по говору, не можеш разликовати од Херцеговаца, а има их који по одијелу напомињу стару шпанску ношњу, а по говору се примичу Црногорцима! У градићу успаваном међу старинским бедемима који се руше као дрвена црвоточина, гдје све мирише на старудије, гдје су у животу старинске мисли и навике, бјеше и сувременог духа и покрета!”, па наставља: „Мали круг новске интелигенције добивши

¹ Драгана Радојичић, *Крајина новска у судару свјетскова*, Београд 1995; Марија Црнић Пејовић, *Неки подаци о раду ојштинске управе Херцеј Новоја за вријеме француске владавине (1807–1814. год)*, Бока, Зборник радова из науке, културе и умјетности 20, Херцег Нови 1988, 171–172; *Истја*, Прилози борби за националну слободу крајем 19. вијека у Херцегновској општини, Зборник Бока 9, Херцег Нови, 1977, 19–23.

толику принову (мисли на долазак др. М. Јовановића, Белушића, управника школе у Србини и његов долазак – примједба М. Ц. П.) осјети јаче било живота, те осим дружења у кафани, вечерњих састанака у читаоници, настадоше и сијела по одличнијим кућама. Доктор (М. Јовановић – примједба М. Ц. П.), енциклопедиста, музикалан и рођени козер, бјеше душа сијела. С њим се могао такмичити једино конте Војновић, елегантан, 'свјетских манира и духовит'. Сви су пак узимали удјела, и у тој за мене новој утакмици...” „Почех забављати друштво и причама из народног живота...” С. Матавуљ још наводи да је по околним тврђавама било много војске, а да је на обали био усидрен ратни брод. „Официри су разгањали чаму по кафанама, уз свирку њихове музике, у забавама сваке руке, које су приређивали.”²

Тако се живјело у Новом, вароши-граду, који је током друге половине 19. вијека поред поменуте школе у Србини имао основну мушку и женску школу у граду. Као и основне школе у околним руралним насељима. Општински лекар био је задужен да брине и о здрављу становника загорских села, док је други лекар био задужен да води бригу о здрављу становника приобалних насеља. Током овог периода радила је једна до двије бабице, а у граду је постојала и апотека. У Мељинама, радила је војна болница, која је повремено пружала услуге и цивилном становништву. Поред Српске читаонице, која је због својих националних дјеловања често затварана од стране аустријских власти, библиотека школе у Србини имала је веома вриједна дјела, о којима пише и С. Матавуљ. Оснивањем Грађанске, односно Градске музике у Херцег Новом, 1886. године, културно-забавни живот града постоје богатији.

Крајем 19. вијека, општина херцеговска имала је 7.678 правослаvnих, уз око 1.300 католичких становника. Тај број се до 1910. године повећао па је тада било 8.405 правослаvnих становника, или око 9.700. са католичким становништвом. На основу прегледа архивске грађе у Архивском одјељењу Херцег Нови, од краја 19. вијека до прве половине 20. вијека, дошли смо до сазнања да је почетак 20. вијека обиљежен економским развојем, покренутим од стране домаћих људи, али и дошљака. На Зеленици, из Будимпеште, крајем 19. вијека насељава се породица Мађар која 1902. годи-

² Симо Матавуљ, *Биљешке једној илци, Цетиње 1975, 49–55.*

не отвара први пансион за странце на Зеленици, који је служио искључиво за одмор и рекреацију. Гости пансиона били су богати и угледни грађани Будимпеште, али и других крајева. По неким записима, прво коначиште у Херцег Новом отворено је 1872. године. Акционо друштво за грађевине и саобраћај странаца које је највјероватније отпочело са радом 1906. године започело је градњу модерног хотела, намијењеног туристима, али је Први свјетски рат прекинуо све подухвате.³

Период између два рата обиљежен је изградњом више хотела, поред раније започетог хотела „Бока”, тако да 1935. године ради осам хотела, уз одмаралиште жељезничара. Започела је са радом и домаћа радиност, односно поједине породице издавале су собе туристима. Власници хотела били су домаћи људи. Одржавањем Четвртог југословенског конгреса против туберкулозе, 1938. године, означен је почетак развоја конгресног туризма. У том периоду, Српска поморска школа се реформише у Нижу реалну гимназију, а отворају се и: Учитељска, Женска грађанска школа, Шегртска школа и Женска занатска школа, при Колу српских сестара. Поред ових школа, на терену Општине ради 14 основних школа и три забавишта (дјечји вртићи).

Инфраструктури града посвећена је знатна пажња. У граду ради електрична централа, гради се мрежа водовода, уређује се паркиралиште за таксисте, изграђена је зграда жељезничке станице (изградња жељезничке пруге Сарајево–Зеленика завршена је 1901. године), царинарница, клаоница, на градским улицама фењере су замијениле електричне сијалице. Није изграђена ниједна зграда школе, а од културних институција изграђен је Српски, односно Народни дом, који је имао салу за биоскопске представе и другу у којој су вјежбали чланови Соколског друштва (Соколско друштво, посебно српско, посебно хрватско, основани су прије Првог свјетског рата), а која је служила и за позоришне представе, сједнице општинске управе. До 1939. године, дјеловао је и Хрватски, односно Југословенски дом, који је основан 1902. године. Рад Градске

³ Марија Црнић Пејовић, *Туризам у херцеговској околини од почетка 20. вијека до Друге свјетске рата*, Зборник радова са научног скупа *Развој туризма у Црној Гори у 19. и првој половини 20. вијека*, Цетиње 1997, 213–225; Таба Мађар, „Хотел Плажа Зеленика”, Зеленика, Зеленика 1999.

музике наставља се и у овом периду. Веома развијен спортски живот, поред наведеног, издваја ову средину, не само од околних руралних већ и од неких урбаних средина.⁴

Становници из околних руралних насеља долазе у град, отварају трговачке радње, угоститељске објекте, изучавају занате. За њима долазе и чланови породице. Извјестан број повратника из Америке који је стекао или наслиједио иметак, поред многих других, инвестирају у угоститељство, јер туризам препознају као перспективну привредну грану, која као таква екзистира до данас.

Херцеговска општина још од 19. вијека на својој територији има велики број војних лица и настављају је бројне официрске породице. Припадници овог слоја становништва у вријеме аустроугарске власти били су Чеси, Аустријанци и са територија које су ушле у састав Југославије, 1918. године, а биле су у саставу Аустроугарске. Многи од њих напуштају овај крај након Првог свјетског рата, док извјестан број остаје, посебно они који су се оженили девојкама из овог краја. Између два рата, официрски кадар је из свих крајева Краљевине Југославије. Дјевојке овог краја често су склапале бракове са војним лицима, остајући да живе овдје или одлазећи у родне крајеве или мјеста службе својих брачних другова. Из Истре и крајева Далмације, који су припали, послије Првог свјетског рата, Италији, извјестан број (није истраживано ово насељавање) становника тих крајева населио се у херцеговску општину, углавном у приобалним насељима. Од 1920. године дошло је у ову Општину око двадесет хиљада руских избјеглица (за сада није утврђен тачан број) од којих су многи одселили у друге крајеве, али се знатан број и стално овдје настанио.⁵

Наведена досељавања имала су утицаја на начин живота у урбаном средини, али у извјесној мјери и у приобалним насељима. У Херцег Новом се осјетио знатан утицај руских избјеглица, нарочито у просвјетном и културном животу. Они приређују концерте озбиљне музике и оперских арија, одржавају часове клавира и ба-

⁴ Марија Црнић Пејовић, *Организација и рад оштинске управе у Херцег Новом (1870–1940)*, Зборник Бока 12, Херцег Нови, 1980; *Историја, Туризам у херцеговској оштини...*

⁵ Марија Црнић Пејовић, *Херцег Нови послије Првог свјетског рата по записима Тома К. Појовића*, Зборник радова из науке, културе и умјетности Бока 15–16, Херцег Нови 1983.

лета, раде као професори у Реалној гимназији. У Игалу, руски избјеглица Е. М. Архангеловски издаје и уређује, двије године до пресељења у Белу Цркву, гласило Руског филателистичког друштва у Југославији „Росика”. Лист је дистрибуиран у Сјеверну и многе земље Јужне Америке, Африке и Азије и у све земље Европе.⁶

У овом периоду, основана друштва: „Друштво за равитак и побољшање Херцег Новог и околине Орјен” и „Друштво за пољепшавање Савине” (Савина – пошумљени предео између града и манастира Савине), водила су бригу, како бисмо данас рекли, о екологији овог простора и претеча су данашњих еколошких посленика.⁷

Херцегновска општина је 1929. године проглашена за морско купалиште и климатско љечилиште. Због својих развијених урбаних елемената, 40-их година град се налазио на четрдесет трећем мјесту од осамдесет шест градова Југославије, а 1936. године примљен је у Савез градова Југославије.⁸

Становници града пратили су, у култури становања, одјећи, забави, кретања у тим и другим области живота, која су се дешавала у осталим градовима Краљевине Југославије. Жене су носиле одјећу по моди времена, које су шиле вјеште кројачице по моделима из модних журнала. Мушкарци су носили конфекцијска или шивена код кројача одијела и остале дјелове одјеће, пратећи такође модна кретања. Обућа-ципеле куповане су или су је, ко је могао да плати, израђивали домаћи обућари. Овакву одјећу су могли себи да обезбиједи породице државних чиновника или војних лица, трговаца и занатлија, док је градска сиротиња носила одјећу лошијег квалитета или одбачену одјећу добростојећег слоја становника.

Од тридесетих година, знатно се мијења култура становања, нестају огњишта којих је било и у граду, уводи се текућа вода у станове и куће,⁹ а граде се и прва купатила. Тих година, веома мали број по-

⁶ Као 4 и Одржаним коцертима од стране Руса највише података има у архиву Хрватском, односно Југословенског дома, који се налази у архивском одјељењу Херцег Нови; Марија Црнић Пејовић, *Педесет њећ година од објављивања листа 'Росика' у Игалу*, Библиографски вјесник, бр. 2, Цетиње 1985, 281–284.

⁷ Марија Црнић Пејовић, *Туризам у херцегновској оштини...*

⁸ Марија Црнић Пејовић, *Организација и рад оштинске управе Херцег Новог* (1870–1940), Зборник Бока 12, Херцег Нови, 1980, 39.

⁹ У старом граду вода се доносила са извора Карача, а први водовод изграђен је крајем 19. вијека, али тек од тридесетих година већи број зграда посједу-

родица посједује телефон и радио-апарат, као и грамофон. У понеким кућама, видно мјесту у салонима (шалама) заузима и клавир.

На приредбама са културно-умјетничким програмом, које су се одржавале у Народном, Југословенском и Официрском дому присуствовали су чланови трговачких, чиновничких и официрских породица, али и занатлијских (треба нагласити да је одређени број занатлија, посебно оних који су имали своје радионице, био веома активно укључен не само у културно-умјетничка збивања у граду него и да је тај сталеж у то вријеме био поштован и цијењен). Забаве са музиком и плесом, пригодом одређених државних или вјерских празника, које су приређивала аматерска културно-умјетничка или спортска друштва биле су на завидној висини и веома посјећене. Приређивани су и маскенбали и костимиране забаве. У карневалским поворкама и спаљивању карневала учествовали су сви слојеви становника града (под становницима града подразумијевају се становници унутар градских зидина и предграђа – данашња Његошева улица до управне зграде Поште). Поједини становници Топле, Игала и Савине, насеља која су тада спадала у сеоска, учествовали су у збивањима која су се дешавала у граду.

Носиоци културно-забавних збивања били су из свих слојева друштва, као и корисници тих догађања. Њихова ангажованост зависила је искључиво од њиховог афинитета, воље, смисла за одређену грану културе и умјетности (музика, глума или пјевање у хору и друго). Црквени хорови, аматерски позоришни живот доприносили су такође културном животу града. Треба нагласити да су све ове, као и спортске дјелатности, биле искључиво аматерског карактера.

Период после Другог свјетског рата карактерише развијена изградња како друштвених тако и приватних објеката. У току четри и по деценије било је више фаза када су изградња и развој, прије свега привредних дјелатности, били интензивнији. Прва фаза је крајем педесетих година, затим нешто већа изградња настаје изградњом јадранске магистрале, 1968. године, затим обновом

је текућу воду. Када је моја породица уселила, 1936. године, у кући која се налази у непосредној близини данашње Управне зграде општинске управе и Поште, затекла је огњиште. Вода је коришћена из цистијерне, а довод воде је спроведен у кући.

оштећених, доградњом или изградњом нових објеката последице земљотреса, 1979. године. Рад два аеродрома у удаљености од двадесетак километара, изградња аутобуске станице, жељезничке пруге Београд – Бар, допринијели су бољој повезаности са осталим крајевима тадашње државе, иако је укинута жељезничка пруга Сарајево – Зеленика. Изграђени су знатни хотелски капацитети, отворена је бања „Игалу”, односно институт „Др Симо Милошевић” у Игалу, која је постала позната по лековитом блату, али и стручном особљу, постижући завидне резултате у лијечењу болести и повреда костију, али и рехабилитацији срчаних болесника. Проширена је Војна болница у Мељинама. Веома је интензивна изградња приватних стамбених објеката, као и станова за тржиште током читавог овог периода, која се наставља и крајем деведестих година до данас. Већ прије четвртине вијека, викенд станова у овој општини је 14,7% у односу на цјелокупан број у Црној Гори. Изградња стамбених објеката, хотела, одмаралишта, отварањем кампова, знатно повећање броја туриста, оснивање и рад бродоградилница „Бијела”, наметало је потребу изградње инфраструктуре – изграђен је нови водовод, канализација, извршен знатан развој електричне мреже па су до данас електрификована сва рурална насеља. Изграђен је Дом здравља, три школе на градском подручју, позоришно–биоскопска дворана, Љетња позорница, зграде поште у граду и Игалу, неколико робних кућа, велики број продавница, које је условило присуство бројних произвођача из свих крајева СФРЈ. Основан је Завичајни музеј са Галеријом, Архив Херцег Новог, Градска библиотека, установе које имају адекватне услове за рад. Град је познат по многим фестивалима и другим културно-умјетничким дешавањима, посебно по Празнику мимозе.¹⁰

Развој наведених дјелатности изискивао је већи број радне снаге, која је првих година иза рата долазила из околних руралних насеља, затим Грахова, Цуца и Зубаца, али и из свих крајева Југославије. Треба нагласити да је број војних лица, као и раније, веома присутан, од којих се многи по пензионисању стално настањују у граду или ближој околини. Индивидуална градња нарочито је

¹⁰ Марија Црнић Пејовић, *Развој туризма у херцеговској околини, последице Другог свјетског рата*, Зборник радова са научног скупа *Туризам Црне Горе у другој половини 20. вијека*, Цетиње 2004, 33–35.

била развијена на Топлој и Игалу. Та градња постепено се ширила ка сусједним руралним насељима, Сушћепану, Ратишевини, Подима и Њивицама. Структура досељеника је била веома различита, од неписмених, неквалификованих, до оних са високом школском спремом. Деведестих година, долази до новог прилива становника –избјеглица из ратом захваћених подручја Хрватске и Босне и Херцеговине, касније извјестан број расељених са Косова и Метохије. Извјестан број њих рођен је у овом крају, одакле су неки отишли на школовање и остали да живе у тим крајевима. Извјестан број избјеглица отишао је у европске и прекоморске земље, док су се остали стално настанили, запослили, основали породице. Поред њих, у истом периоду, до данас, досељава се у овај крај, посебно на Топлој и Игалу, примјетан број становника из сјеверних крајева Црне Горе. Може се рећи да то непрестано притицање, са повременим осцилацијама, становника из других крајева у херцеговски крај, доноси сталне међусобне утицаје, прије свега у начину живота, понашању, културним збивањима, па извјесној мјери и у уношењу нових ријечи и израза. Како то стално прожимање дошљака и домаћег становника траје деценијама, готово је немогуће уочити све утицаје једних на друге. Дошљака је данас много већи број (1971. године са новодосељеним становништвом Општина је имала 18.368 становника: двије деценије касније, 27.593, а по посљедњем попису, 2001. године, 42.000 становника, од којих највеће повећање биљеже насеља Топла и Игало). Новљани већ дуже година наглашавају да се могу срести на сахрани, посебно старијег Новљанина. Запажа се да су, посебно избјеглице које су дошле из већих урбаних средина, конзументи позоришних представа, корисници Градске библиотеке и других културних понуда.

Досељени из руралних средина, без обзира на то да ли је узрок њиховог досељења економски разлог или ратна збивања, морали су се прилагодити новом начину живота у урбаној средини. Може се рећи да су урбане културе становања, одијевања и других елемената, у кратком временском периоду прихваћане од стране становника руралних средина, зависно од стицања квалификација, образовања, па је већ код прве генерације рођене у урбаној средини дошло до потпуне изједначености са становницима руралне средине – грађанима. Укључивање у културна збивања и конзумирања културних појава текло је спорије и опет зависно од ин-

дивидуалних склоности. Услови становања диктирали су измјене у многим обичајима, као на примјер, немогуће је било ложити бадњаке, ма и оне димензијом прилагођене за шпорете на дрва, јер у неким стамбеним зградама нијесу израђени димњаци, а и електрични штедњаци су скоро истиснули употребу чврстих горива. Треба имати у виду и чињеницу да су досељеници из околних руралних средина стално били везани за матицу гдје су им остајали да живе родитељи или ближа родбина, које су посјећивали викендом и празницима, одржавајући на вјековни начин многе обичаје око Крсног имена, Божића, Ускрса и других празника. Та стална повезаност са руралном средином и одржавање вјерских и других ритуала није престајала ни током друге половине 20. вијека, када је забрањивано слављење вјерских празника, посебно члановима Комунистичке партије, односно Савеза комуниста, новом начину живота у урбаној средини, положају у друштву, јер оно што се доживјело у дјетињству, остајало је дубоко урезано у људској психи. Многи су учествовали у одржавању обичаја кришом или правдајући се да морају бити уз родитеље или због браће и слично. Деведесетих година, слављење народно-вјерских празника постаје, како млади кажу, „ин”, па су тих година та славља доживљавала непримјерене размјере и понашања, која нијесу увијек била у сагласности са вјерским убјеђењима учесника тих празновања. То је била општа појава на просторима бивше СФРЈ.

Разлика у начину живота околних сеоских насеља, Савине, Топле, Игала, као и сеоских насеља на Херцегновској ривијери, Мелине, Зеленика, Кумбор, Ђеновићи, Баошићи, Бијела, Јошице–Каменари, и града, није било у свим сегментима живота. Те разлике су се са развојем привреде, прије свега туризма, временом све више губиле да би данас та граница била избрисана. У периоду између два рата становници ових насеља још се углавном баве земљорадњом и рибарством. Зеленика као трговачка лука са жељезничком пругом, гдје се вршио претовар, прије свега, боксита и дрвене грађа, имала је и неколико великих трговачких фирми, привлачила је прије свега физичку радну снагу. У Кумбору је радила машинска подофицирска школа и био стациониран већи број војске. У Ђеновићима су радиле бројне војне радионице које су апсорбовале већи број цивилне радне снаге и гдје су досељеници из Истре и Далмације у највећем броју нашли зараду. У Кумбору, Ђенови-

ћима, али и Мељинама, гдје је радила Војна болница, живјеле су, углавном као подстанари, породице војних лица.

Сва та насеља између два рата и раније спадала су у категорију села. Она се и данас не могу сврстати у категорију урбаног насеља, иако нека имају скоро све одлике такве врсте насеља.

Изнијећемо неке основне карактеристике једног од тих насеља, Ђеновића.

До интензивније градње на обали у Ђеновићима долази од 1884. године, када је изграђен приобални пут. Од тада па до данас, задржала се подјела мјеста „на море” и „у село”. Изградња водовода, 1906, и увођење расвјете, 1926, године, допринијели су још бржем развоју насеља. Српска земљорадничка задруга, која је основана 1903. године, доприносила је развоју пољопривреде, али радила и на стручном и културном уздизању чланства, па је отворена библиотека и читаоница у Ђеновићима. Поморски капетан, Ђорђе Војводић, покретач је развитка привреде у овом мјесту. На почетку 20. вијека, Ђ. Војводић набавио је уређаје за производњу сапуна, а затим млинове за уље и брашно и инсталирао их у Ђеновићима и Кртолама. Послије Првог свјетског рата, Војводићи на свом имању гаје поврће, набављају уређаје и производе парадајз-пире. Овако развијени послови омогућили су извјесном броју становника мјеста и околине да нађу запослење код ове породице. Није било породице чији се поједини чланови нису бавили поморством. О томе има архивских података, почев од 18. вијека. Многи од њих постигли су завидне успјехе и материјалне користи. Пловили су и на руским и на енглеским бродовима.

По завршетку Првог свјетског рата, веома се развија трговинска, угоститељска и занатска дјелатност (тада су постојала 32 објекта ових дјелатности), посебно због присуства већег броја војске у сусједна два насеља. Треба навести да су Ђеновићи у трећој деценији 20. вијека добили гробље, пошту, јавну расвјету, ауто-такси, поред два приватна аутомобила и један мотоцикл.

Становници овога насеља у највећем броју досељени су крајем 17. вијека из Херцеговине и Црне Горе, као из осталог дијела сјеверозападне Боке. Знатан број је досељен између два свјетска рата из Словеније, Далмације и Истре, од којих су се многи последије Другог свјетског рата вратили у завичај, а неки раселили у сусједна насеља. Ипак, највише је у Ђеновићима насељених из оближњег села

Убли, али и из Кривошија и Цуца. Традиционално, Убљани су своју стоку догонили у Ђеновиће на зимску испашу.

Из овога насеља, као и из читаве Боке, прије свега у Сјеверну и Јужну Америку, али и у Аустралију, нарочито у другој половини 19. вијека па све до Другог свјетског рата одлазак је био веома бројан.

У Ђеновићима, интензивно је био развијен друштвени живот. Поред Основне школе, која је отпочела са радом 1873. године, Ђеновчани су изградили зграду за Забавиште, које је основано 1928. и радило до 1962. године, када је безразложно укинута (уз прекид 1945–1950, када је ту била смјештена библиотека и читаоница са 420 књига). Интересантан је податак да су отпочели и са градњом зграде за гимназију и ставили јој кров, па су схватили да је то ипак немогуће остварити у тако малом мјесту. Прво културно друштво, „Душан Силни”, основано је крајем 19. вијека. Тамбурашко друштво основано је 1919. године. Интересантно је да их је обучавао Новљанин, бријач, Марко Делаведова, којег су из Херцег Новог доводили и враћали барком на четири весла. Десет година касније, основан је дувачки оркестар, односно „Мјесна музика Ђеновић”, која прекида са радом током рата. Велики број чланова Музичке групно је отишао у Бокељску бригаду након капитулације Италије и са музичарима Тивта сачињавали су музички састав те Бригаде. Ђеновчани су 1937. основали и „Културно-умјетничко друштво Слога”, које је наступало извјесно вријеме и као друштво села Кумбора и Баошића. Поред драмске секције, послије Другог свјетског рата веома се развила фолклорна секција. Друштво је наступало у многим земљама Европе, а највећи успјех је постигнут 1985. године у Шпанији, на свјетском фестивалу аматерског фолклора и од четрдесет шест ансамбала заузело прво мјесто. Соколско друштво, основано 1910. године, изградило је 1934. године сопствену зграду која је имала и малу позорницу, јер је познато да је ово Друштво поред рада на развоју спорта било веома активно у културно-аматерској дјелатности. Организација „Јадранска стража” имала је задатак да ради на културном, привредном и општем унапређењу јадранске обале у Краљевини Југославији. Чланови ове организације и скаути су у четвртој деценији љетовали у Ђеновићима, а у Бијелој су саградили љетовалиште у којем је данас смјештен Дјечји дом „Младост”.

Народни обичаји око Божића, Ускрса, свадби, затим одржавања карневалских поворки и весеља, која су се том приликом одржавала читаву ноћ код цркве св. Шпиридона, као и други обичаји, са неким незнатним разликама истовјетни су као и у сусједним крајевима.

Одјећа становника овога мјеста, као и осталих на Херцеговској ривијери, израђивана је од куповних тканина које су шиле жене саме или томе вјеште, или је посебно код мушког одијевања присутна конфекцијска израда. Квалитет одјеће, као и модели који су пратили модна кретања, зависили су од економског стања породице. Разлика је било и у одијевању становника који су живјели „у селу” и оних који су живјели „на мору”. Код оних „у селу”, посебно за радни дан, одјећа је израђивана у домаћој радиности (чарапе, горњи дјелови одјеће израђени од домаће вуне и по неки сукнени корет, који је, прије свега, досељени Убљанин донио и наставио да носи, опанци).

Неколико мјештана достигли су, из разних области, највећи научни степен и својим радом истакли су се и у другим земљама.¹¹

У посљератном периоду развојем туризма на Херцеговској ривијери захваћено је и ово мјесто, које карактерише развој одмаралишта, кампова и домаће радиности (није саграђен ниједан хотел).

Данас, живот у овом насељу, које смо узели као репрезента обалских насеља, не разликује се у било ком сегменту начина живота од становника града Херцег Новог. Инфраструктуру (недовољно је још ријешено питање канализације, али није најбоље ни у граду), сва савремена техничка достигнућа – средства комуникације (аутомобили, мотоцикли, пловни објекти, телефони), апарате за домаћинство, телевизоре, DVD уређаје, користе у великом броју становници обалских насеља, као и становници урбане средине. Како просјечно свака кућа посједује аутомобил, а редовно ради и локална аутобуска линија Херцег Нови – Каменари, долазак код љекара у Херцег Нови (удаљеност 2 до 12 километара, у Бијелој ради Здравствена станица, а у Херцег Новом Дом здравља са специјалистичким службама), или до позоришне дворене „Парк”, или љетње позорнице у Новом, гдје се током године одржавају бројне културне приредбе, становницима приобалних насеља је веома

¹¹ Глиго Одаловић, *Ђеновићи кроз вијекове*, Ђеновићи 2000.

приступачан. У свим овим насељима, данас раде бројни кафићи, ресторани, диско клубови, које посјећују и млади из Новог, Игала и других мјеста.

Начини живота становника приобалних руралних насеља и становника руралних насеља у загорским предјелима херцеговског краја показују многе разлике, не само у односу на становнике градске средине него и између становника тих насеља.

Као примјер начина живота у загорским насељима даћемо неке податке о селу Крушевице и његовим катунима, који су припадали требињској општини у саставу Зетске бановине до Другог свјетског рата, односно чији су становници дијелили судбину остале Херцеговине и били од краја 15. вијека до задњих деценија 19. вијека под Турцима, а затим под Аустроугарском, која је извршила анексију Босне и Херцеговине, 1908. године. Послије Другог свјетског рата, ово насеље и дио сусједних Мокрина, односно Петивијевићи и Сврчуге, припали су херцеговској општини. Прије административног припајања херцеговској општини, становници ових насеља гравитирали су према Херцег Новом, на чијој су пијаци износили своје пољопривредне производе, куповали индустријске производе, похађали школе, учили занате, мљели жито у сусједном селу Мојдежу. Како су се ова насеља граничила са Конавлима, која су била саставни дио дубровачке општине, неке од својих потреба – мљевање жита, ваљање сукна у ваљавицама, куповина вина и ракије и других производа, становници Крушевица и Мокрина подмиривали су у Конавлима. Припадајући административно Требињу, били су усмјерени и у том правцу, прије свега остварујући своје законске обавезе и права.

Атар села Крушевице захвата скоро трећину херцеговске општине (76 km²). Некадашњи катуни овог села, Ситница и Врбањ, данас су самостална насеља. Ситница је до изградње пута била удаљена два до два и по сата хода, а Врбањ нешто виша од пола сата од Крушевица. Највиши врх Орјена (1.895 m) је у атару Крушевица, а 12,5 km ваздушне линије удаљен је од мора. Надморска висина креће се од 645 до 1000 m. Зими пада снијег на Врбању и до метар и по. Раније су густијерне имале само богатије куће, а пред Први свјетски рат један сељак је изградио велику густијерну, па је за једно бурило воде (23 до 30 литара) требало одрадити једну надницу. Љети су жене доносиле воду у бурилима на леђима, пјешачећи и

до три сата. Село Крушевице почетком 18. вијека насељавало је 180 становника, а 1924. године 969, 1991. године 317 становника. Устанци, ратови, али и миграције, не само у оближња урбана мјеста већ и у прекоокеанске земље, узрок су смањења броја становника.

Главно занимање било је сточарство. Највише су се узгајале козе, до забране, 1953. године, којих је 1910. године било 4.489, а тридесет година касније 14.460 комада. Поред коза, гајиле су се и овце, говеда, коњи и свиње. Земљорадња је, условљена тереном, знатно заостајала за сточарством. Сијала се зоб, јечам, раж, кукуруз. Гајила се кртола (кромпир), „главата зеље” (бијели купус). Пчеларство и воћарство било је слабо развијено. Земља се обрађивала до Другог свјетског рата дрвеним ралом, мотиком.

До половине 20. вијека, задржале су се и куће „поземљуше” или „потлеушице”, грађене у сувомеђини, једнодјелне, приземне, покривене сламом. Преградом од колаца и грања биле су подијељена на два одјељења – мање „огњиште” служило је за кухање, спавање, држање одјеће, сушење меса, у већем дијелу зими је боравила стока. Ову врсту кућа замјењују „полаче” које су покривене каменим плочама веће висине и дрвеним таваном, на којем се спавало. Пред крај 19. вијека, почеле су се градити куће које су имале спрат, а доградњом се добијало више просторија. Стока се смјешта изван куће, у штали. Између два свјетска рата, почиње покривање кућа са индустријским цријепом.

Одјећу и обућу, до Другог свјетског рата, израђивали су највећим дијелом код куће. Мушка и женска ношња била је индентична брђанској ношњи источне Херцеговине. Мало је било вјештих ткаља па су кострет и вуну прерађивали код ткаља у сусједним Зупцима. Мушку капу и гумене и кожне опанке куповали су у Требињу и Херцег Новом. Посљедњи који је до седамдесетих година 20. вијека носио одјећу од домаћег сукна био је Јово Радовић из Крушевица. Познати зидари, клесари и каменоресци били су из Крушевица. Њихових руку дјела налазе се широм Црне Горе, али и у сусједним крајевима Хрватске.

Исхрана се састојала од домаћих производа: кртола, зеље, сушено овчје и козје месо, кукурузно и ражено брашно, мљечни производи.

Обичаји и вјеровања становника ових загорских села носе обиљежја Боке Которске, Црне Горе и Херцеговине. Истраживач сусједних области сматра да „Зупци, а тако и Крушевчани и Корјени-

ћи чине средину између ратоборнијег Црногорца и мирнијег, сталоженијег и вреднијег Херцеговца”.¹²

Основна школа радила је од 1887. до 1990. године. Поново је отворена 2001. године.

Доласком Николе Баровића у Крушевице за учитеља, отпочиње интензивни културно-просвјетни рад, па чланови сеоског Соколског друштва (чета) „Градац”, 1936. године, изводе веома успјешно позоришни комад „Балканска царица”. Идуће године, отворена је књижница и читаоница „Препород”, око које се окупља, прије свега, омладина, која под руководством учитеља у току зиме, 1938/39. године, изводи четири позоришна комада. Ово село без колског пута, струје, воде, удаљено од свог административног центра, имало је тих година најактивније аматерско позориште у Боки.

Свако домаћинство из Крушевица имало је земљу – пасишта на пространом платоу са шумама, пашњацима и плодним земљиштем на Врбању. Половином 19. вијека, поједине породице или неки чланови почињу да се стално насељавају на Врбању. Истовремено настаје стално насељавање на другом крушевачком катуну Ситници. До 60-их година 20. вијека, када отпочиње исељавање из ових крајева, на Врбању је живјело око шездесетск становника у 18–20 кућа, а на Ситници око 130 становника у 33 куће. Пресељени на катунима остају стално везани за своју матицу – жупно насеље, Крушевице, не само због блиских родбинских веза већ и због заједничке цркве и гробља, а једно вријеме и школе. На Врбању, школа је радила од 1956. до 1961. године, а на Ситници од 1944. највјероватније до 1969. године (до када је сачувана документација). Становници настањени на Ситници и Врбању бавили су се, као и раније, сточарством и земљорадњом, израђивали и носили народну ношњу, као и до тада. Јела су им чинили производи које су користили и раније. Међутим, били су ускраћени, због даљине и недостатка пута, да учествују у културно-забавном животу који се развијао у селу. Тешкоће су имали посебно зими када напада снијег, посебно Ситничани, нарочито приликом преноса умрлога, на рукама, више од два сата хода, до гробља у Крушевицама.

Сијела и окупљања у овим насељима, уз такмичења у бацању камена с рамена, свадбе и крсне славе, били су једина заједничка

¹² О. Ђурић Козић, *Пума, Површ, Зујци у Херцеговини, Насеља српских земаља*, књ. 2, Београд, 1903.

весеља. Када су временске прилике биле повољне, одлазили су на сеоска окупљања у Крушевицама.

Макадамски пут, који је био израђен од Мељина до села Каме-нога, продужен је, преко Мокрина и Крушевица до Врбања, 1956, а асфалтиран 1968. године. До Ситнице, израђен је пут 1993. године, односно савремена саобраћајница са двије траке довршена је кроз Ситницу из правца Херцеговине, 2001. године.

Електрификација Крушевица изведена је половином седамде-сетих година, Врбања 1981, а Ситнице, и то дјелимично, нешто ка-сније (удаљенији дио кућа електрификован је тек 2002. године). У Ситници, до двадесетих година 20. вијека, све су куће биле покри-вене сламом, осим једне које је била покривена каменим плочама. Данас мало која кућа има огњиште које се повремено користи. Ско-ро свака кућа има фрижидер, шпорет на дрва. Нема куће у овим се-лима а да нема мобилни телефон.

Од седамдесетих година 20. вијека, отпочиње градња викенди-ца на Врбању и данас их има, према неким подацима који су по-уздани, око стотину (тачан број је тешко утврдити, јер нису ка-тастарски обрађене). Градили су их становници Новога, Игала и других приобалних насеља овог краја, а има и власника из других мјеста Боке. Највећи број, поред кухиње и дневног боравка, има и по двије спаваће собе. Уз викендице, изграђене су и цистијерне, па свака има савремено опремљенао купатило.

У селу Врбањ налази се и планинарски дом планинара Дубров-ника, а у непосредној близини и угоститељски објекат Рајка Пр-лаина, у којем је могло да борави до 80 особа, уз који је израђен и ски-лифт. Нажалост, ратна збивања прекинула су коришћење овог објекта и даља улагања за побољшање услова у њему, а недавно је власник и преминуо.¹³

Данас, већина викендица се не користи, а узроци су различити – градитељи викендица су остарили или материјално стање им онемогућава коришћење и одржавање викендица; потомци су не-заинтересовани или економске неприлике их онемогућавају да их користе. Неколико власника викендица који имају и земљу на Вр-

¹³ Марија Црнић Пејовић, *Рурална насеља – Ситница и Врбањ – каиџуни – ситална и викенд насеља*, Зборник радова „Село у Црној Гори”, ЦАНУ, књига 66, Подгорица 2004, 461–498.

бању баве се узгојем поврћа. На Ситници су недавно саграђене три викендице, чији су власници исељени мјештани. С обзиром на то да из правца Требиња ово насеље има савремени пут, гранично-прометни прелаз, очекивати је да изградња буде интензивирана. Петар Мија Радовић је у близини граничног прелаза саградио од балвана, 2001. године, кафану површине око 60 m².

Данас, становници Врбања се интензивно баве земљорадњом, па дио породице живи у селу, а дио у селима у непосредној близини града – Херцег Новог, одлазећи да обрађује земљу у селу и продавајући производе на пијаци Новог, а стижу и до пијаци Котора (мрква, шаргарепа, кромпир, купус, цвекла).

Све је више случајева да власници станова у Херцег Новом, Топлој и Игалу, продају станове и купују куће и земљиште у оближњим селима – Подима, Ратишевини, Сушћепану, у којима је саграђен и већи број викендица чији су власници становници свих крајева бивше СФРЈ. Извјестан број становника села овога краја, који су се населили у Херцег Новом, Игалу, Топлој и обалним насељима и добили током друге половине 20. вијека станове од предузећа у којима су радили, стекавши пензију, враћају се у своја села, а станове остављају свом потомству. Становници руралних насеља херцеговског краја, који су доселили у најближу урбану средину Херцег Нови и околна обална насеља, увијек су били тијесно везани за своје село, посјећујући редовно, више или мање, свој дом, родбину и пријатеље, одржавајући народне обичаје, посебно божићне, ускрсне и крсну славу.¹⁴

Неопходно је и веома потребно да релативно активни етнологи прате збивања на релацији село-град, посебно догађања у обалним насељима Боке гдје се данас дешавају бурна збивања. Треба сагледати и утврдити матице уселјавања, полну, старосну, вјерску, образовну структуру досељеника. Регионални завод за заштиту споме-

¹⁴ Испреплетеност начина живота село – град илустроваћемо једним примјером. У Херцег Новом, поред зграде Поште и Управне општинске зграде, живи Милена Познановић са сином Бором, који су прије скоро четири деценије доселили у своју кућу из села Ратишевини. Поред савремено уређене куће, у дворишту се налази једна просторија у којој је смјештено огњиште на којем се налажу бадњаци и окупљају Милевина два сина која живе у сусједству са породицом, али и бројни пријатељи, сусједи, на Бадњи дан, уочи Нове године и сличним приликама.

ника културе, па и Републички завод за заштиту природе, требало би да се ангажују пуним капацитетом, јер читави комплекси који су припадали руралним срединама, може се рећи рељеф одређених крајева, мијењају се, или су у припреми, градњом великих туристичких објеката који се најављују. Досадашња градња викендица, посебно у руралним насељима, није примјерена природном амбијенту, што је уочљиво на сваком кораку. Одлазак из града у село, и то не само оних који се враћају у родно село већ и оних који су живјели у граду и обалним насељима, а доселили су се из разних крајева СФРЈ, стално настањивање знатног броја избјеглица, посебно у херцеговском крају, досељавања из сјеверних крајева Црне Горе и посљедњих година куповина напуштених, старих кућа и великих по неколико десетина хиљада метара квадратних комплекса земљишта у руралним срединама, прије свега од стране руских и енглеских држављана, градња и најави градње великих угоститељских објеката, долазак, поред власника, и одређеног броја стране радне снаге, довешће до нових, поред многих промјена посљедње деценије, и до, у структури становништва, културним прожимањима, промјена у понашању, схватањима, прихватањима туђих обичаја и навика – све оно што оваква превирања у економском и друштвеном животу носе, промјене које свакодневно непримјетно улазе у животна понашања становника ових простора, захватајући не само урбане него веома цјеловито и дубинско прије свега руралне средине. Према писању дневне штампе и других медија и званичним изјавама локалних власти, највећи дио земљишта на полуострву Луштица је продат и предвиђен за изградњу великог броја објеката. Данас, у руралној средини Луштици, има десетак милионера који су то постали продајом земљишта и који купују некретнине у сусједним, али и веома удаљеним урбаним срединама. Продајом бројних објеката и земљишта, које је у току, а која су припадала војсци, такође ће се утицати на нова уобличавања постојећих пејзажа и измјену, углавном руралних средина. Непланска изградња доводи до бројних проблема. Примјера је безброј, а навешћемо један – мало рибарско село Крашићи на полуострву Луштици, гдје је изградњом безброј стамбених викенд јединица не само уништен амбијент рибарског насеља већ због неријешене инфраструктуре веома велике проблеме имају нови привременци – стални становници овога насеља.

Како становници руралних средина користе најновија техничко-технолошка достигнућа у пољопривреди, култури становања, облачењу, комуникацијама тако се и њихов начин понашања и живот незнатно разликује од становника урбаних средина. Разлике су уочљиве само у неким елементима, као у занимању и извјесном броју одржавања обичаја. Код становника загорских и планинских села, разлика у односу на урбане средине још је знатна, док код приморских руралних насеља и урбаних средина та граница је готово избрисана, прије свега помјерањем границе туристичке привреде од обале ка залеђу. Ако за границу град село на нашем приморском простору узмемо једну од битних карактера урбане средине – конзумирање културних догађања од стране градских становника и становника руралних обалних насеља, онда се и у том погледу може констатовати да разлике не постоје, захваљујући прије свега доброј комуникацији, односно посједовању личних аутомобила, али и све више гостовања разних културних, посебно у љетњој сезони, посленика у обалним руралним насељима. Ако се још узме у обзир да су само одређен број становника урбаних средина посјетиоци биоскопа, ликовних изложби, позоришта, корисници Градске библиотеке и других културних понуда, онда су процентуално и урбана и рурална обална насеља у овом погледу изједначена.

Посљедњих година, куповином од стране страних држављана, прије свега руских, великих комплекса земљишта у обалним руралним насељима, али и у непосредном залеђу и градњом великих стамбених објеката са базенима или туристичких комплекса, долази до нестајања народног градитељства, измјене пејзажа, еко-система, промјене начина живота, посебно становника дотадашњих власника, стварања нових насеља која добијају многе елементе урбане средине, то граница град – село на Црногорском приморју сваки даном све више нестаје, а у изјесном проценту је и избрисана.

